

A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajarat csapdából csapdába”

Párhuzamos nézőpontok¹

Örvendetes, hogy magyarul is megjelent Szelényi Ivánnak „A szociológia hármass válsága” (Szelényi 2016) címmel írott tömör, gondolatébresztő láttelepe, amely remélhetően reflexióra készíti majd a hazai társadalomkutatókat, tehát nemcsak a szociológusokat, hanem a közgazdaságtannal, valamint a politológiával foglalkozó kutatókat is. Láttelepe ugyanis messze túlnó a szociológia területén, ezért hasznos lenne, ha az utóbbi diszciplínák képviselői is hasonló reflexióra törekednének tudományterületüket illetően.

A szerző három fajta válságot emel ki: politikai, módszertani és elméleti válságot. A szociológiában felmerülő gondokat jelen írás szerzője Szelényi Ivánhoz hasonlóan érzékeli, azonban a válság tartalmának értelmezését részben tágabb keretek közé helyezi, részben pedig más hangsúlyokat is beemel a problémák világából. A tágabb keretek alatt azt értjük, hogy a válságjeleket a társadalmi szisztéma, tehát a *globál* kapitalizmus működésének mint rendszernek az egészébe beágyazva értelmezzük² (Harcsa 2016). A hangsúlyokat illetően pedig az ideo-

1 Az írás a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomstatistikai Kutatóközpont (TKK), a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), valamint a *Replika* szerkesztősége által „Különböző nézőpontok a szociológia válságáról” címmel 2016. november 8-án rendezett közös pódiumvitájára készült.

2 Ezzel kapcsolatosan egy korábbi írásban (Harcsa 2016) a következőket fogalmaztuk meg: „Mindezek alapján talán nem túlzó az a hipotézis, hogy a tömegfogyasztói társadalmak általános működési szabályai alól a társadalomtudományok sem vonhatják ki magukat, hiszen az egyes alrendszerek szigetszerű elkülönülésére egyre kevesebb az esély. Ily módon a szociológiában is jellemzővé válik a „tömeg/fogyasztói tudomány” jelleg, hiszen maga is része a nagyrendszernek. Ezalatt azt értjük, hogy a minőségi szempontokat gyakorta mellőző, tömeges információtermelés kényszere alól a szociológia sem tudja kivonni magát. Ebben a mennyiségi információk káoszban elvesznek a valóban minőségi produktumok, hiszen a szelekcióra nincs erős igény, következképpen a szociológia hozzáidomul a rendszerhez. Ez azt jelenti, hogy a szociológia alapvető problémáit nemcsak a tudományterület határain belül, de kívül is keresni kell. Ez azonban nem elégséges ok a szociológiával – ezen belül is a társadalmi tagolódással – kapcsolatban megfogalmazott problémák esetében az önfelmentésre” (Harcsa 2016: 174).

lógiai, politikai szempontoknak, valamint az egyetemi oktatásban jelentkező problémáknak kisebb jelentőséget, ezzel párhuzamosan a szaktudományi gondolkodásban, sőt tágabban a társadalomtudományok világlátásában megjelenő problémáknak viszont nagyobb szerepet tulajdonítunk. E tekintetben *leginkább a releváns, empirikus alapokra is támaszkodó társadalomképek hiányát emeljük ki. Mindez komoly következményekkel jár, mert az ilyen jellegű társadalomképek hiányában a legkiválóbb társadalomelméletek is szinte csak „tiszavirág-életűek” lehetnek.* Ám e megállapítás nem szorítkozik pusztán a szociológia területére, hiszen a releváns társadalomképek hiányát a közgazdaságtan és a politológián is számon lehet kérni.

Válság versus „alapállapot”. A minősítés értékfüggő

Úgy véljük, hogy a szociológia teljesítménye kapcsán megfogalmazható *válság versus „alapállapot”* minősítés kulcskérdésnek tekinthető. Alapállapot alatt azt értjük, hogy az életvilág vagy a tudományos világ minden területén – időről időre – jelentkeznek kisebb-nagyobb problémák, amelyeket válságjelekként lehet tekinteni. Ezek egy része idővel megoldódik, más részük nem, miközben újabb problémák is jelentkezhetnek, amelyekkel szintén szembe kell nézni. *Mindezt hosszabb távon egyfajta alapállapotnak is lehet tekinteni, amelyben a problémamegoldó képesség hullámzik, egyszer fent, egyszer lent.* E nézet képviselői szerint lehetséges, hogy a szociológia bizonyos területein – az utóbbi időszakban – a „lent” állapot a jellemző, amit meg kell vizsgálni, és keresni kell a kivezető utat, ám a kérdést nem kell túldimenzionálni.

E nézet kialakulásában meghatározó lehet a szakmában elfoglalt státus, így például ha az illető már hosszabb ideje jelentős kutatói, illetve erre alapozott publikációs tevékenységet végzett, ráadásul sokat tett a szociológiai közélet mozgósításáért, akkor szinte természetesnek lehet tekinteni, ha „belülről” így látja a helyzetet. Főleg, ha a szakmán belül is jelentős a reputációja. A bürokráciában ezt a jelenséget úgy nevezik, hogy az „üléspont meghatározza az álláspontot”³. Ez azt jelenti, hogy e nézet képviselői a fennálló helyzetet tényként fogadják el, és érthetően elzárkóznak attól, hogy a helyzetet másképp lássák. A „másképpen látók” érveit már csak azért sem tudják elfogadni, mert azok esetleg önbeteljesítő proféciaiként még lejjebb vihetik a tudományág presztízsét, és akkor inkább maradjon a „pozitív önbeteljesítő profécia”.

Végül, miután a szociológián belül, a burjánzó „apró szigetvilágok” létformája eleve felkínálja a belterjes működési módot, e körülmény miatt számos „szigetvilág” – függetlenül a teljesítményétől – viszonylag „jól elvan”, a saját problémája kellően leköti, és nem is igazán érdekes számára, hogy a többi szigetvilágon mi a helyzet. *Összességében tehát nagyon heterogén lehet azoknak a köre, akik különböző okok miatt nem igazán érzékelnek olyan válságjeleket, ami miatt félre kellene venni a harangokat.*

3 Ennek kapcsán szeretnénk megemlíteni egy analóg példát, amelyet a rendszerváltás időszakában, a KSH-ban kialakult helyzet alkalmával tapasztaltunk. Ekkor jött létre a Statisztikus Kör, zömében a KSH fiatal és középkorú szakembereinek a részvételével. A kör szakmai javaslatokat készített a működő statisztikai rendszer komoly átalakítására, mert úgy vélte, hogy a fennálló tevékenységi rendszer elavult és nem igazán hiteles, ezért sürgette a szakma önreflexióját. Javaslatai közül a későbbiekben néhány elem bekerült a hivatalos statisztika gyakorlatába. A statisztikus szakma „nagyjai”, különösen a vezető beosztásban levők, valamint az idősebb korosztályhoz tartozó munkatársak nagy gyanakvással, sőt időnként ellenségesen kezelték a kör részéről felmerülő javaslatokat, hiszen az a *status quo* megbontásával járt együtt. Kinek az elhivatottsága, kinek a megszokott gyakorlathoz való ragaszkodása és kinek egzisztenciális érdekei diktálták az önreflexiótól való tartózkodását, ezért a kör tevékenységét a szakma „elárulásának” tekintették.

Szelényi Iván szerint – a kutató és az egyetemi tanár nézőpontjából megfogalmazott válsággal kapcsolatos kifejtése alapján – a helyzet ennél súlyosabb, mert (1) a szociológiai kutatások eredményeinek a hasznosíthatósága már hosszabb ideje megkérdőjelezhető, (2) az egyetemi oktatásban pedig – az egyes részterületek túlburjánzása miatt – a tudományág szétesésének a veszélye fenyeget. Ideje lenne tehát az önreflexiónak. Kérdés, hogy e nézetet csak egy-egy „bozótharcos” képviseli-e, vagy a szakma jelentős része is érzékeli, de – különböző okok miatt – nincs abban a helyzetben, hogy erről nyilatkozzon. Jelen írás szerzője még további válságjeleket is megfogalmaz, amire a későbbiekben visszatérünk, ám ettől függetlenül kétségei vannak afelől, hogy a válsággal kapcsolatos nézőpontokat szélesebb körű konszenzus övezhetné, ami természetes.

A fentiek alapján bizonyára *félrevezető az a kérdés, hogy melyik nézőpontnak van igaza.* Miért? Elsősorban azért, mert a nézőpontok jelentős részben értékfüggők, ami alatt azt értjük, hogy a társadalmi problémák különböző szintjein megjelenő kérdésekben a kutatóban – értékrendszere alapján – már előzetesen kialakul egy látens, bár nem teljesen körvonalazott hozzáállás/értékelés, amit nem igazán helyesen preconcepciónak is szokás nevezni. A már említett értékrendszer irányítóként orientálja a kutatót oly mértékben, hogy az meghatározza a valóságra vonatkozó látásmódját, az ehhez kapcsolódó elméletek, módszertan és empirikus apparátus használatát. Az értékrendszer prioritásokat állít fel, amelyek alapján a dolgok „fontossági sorrendbe” kerülnek. Ennek kapcsán azt is érdemes megemlíteni, hogy egymás mellett sokféle „fontossági sorrend” létezik, amelyek akár ki is zárhatják egymást. Előzetes tanulásként *célszerű belenyugodni abba, hogy a szociológia problémáira különböző válaszok lehetnek, és azok együttesen adhatnak viszonylag teljesebb képet a szociológia világáról.*

A válság „indikátorai” az egyetemi tanár szemszögéből. Az ideológiai, politikai „színvilág” szerepe

Úgy véljük, hogy a válsággal kapcsolatos diagnózis megállapításában az egyetemi oktató nézőpontja és példái a valóságosnál nagyobb súllyal szerepelnek. Így érthető a végkicsengés is, nevezetesen, ha majd kellően adaptáljuk a mai helyzetre a klasszikusok nézeteit, megközelítésmódját (Marx, Mannheim stb.), akkor a diákok is lelkesebben fognak érdeklődni a „balra húzó” szociológia iránt. A helyzet az, hogy a diákok érdeklődése fontos indikátor ugyan, de ennél több tényező együttes jelenléte szükséges ahhoz, hogy akár a „balra húzó”, akár a jelző nélküli szociológia teljesítménye kedvezőbb legyen. Célszerű mindezt árnyaltabban kezelni, és *elfogadni, hogy a balra, illetve a jobbra húzó szociológia a plurális értékrend „terméke”.* Önmagában bármelyik irányba való „húzás” nem elégséges feltétel a társadalom működésének teljesebb értékű bemutatásához. Önmagában egyik sem jobb, relevánsabb a másikkal, tekintve, hogy nem az ideológiai mez határozza meg a teljesítményt. Véleményünk szerint *ez az egyik legfontosabb alapvetés,* és az ehhez hasonlókra, illetve az ezekre alapozott rendezőelvekre támaszkodva lehet elvégezni részben a szükséges önreflexiót, amely a szűkebben vett tudományterület problémáit hivatott feltárni, részben pedig – levetkőzve a szakmai és ideológiai belterjességet – objektívebb alapokra lehet támaszkodni a társadalmi problémákra való reflektálás során.

Visszatérve a diákok szociológiai érdeklődésére, mint fontos indikátorra, maga a szerző mutatja be ennek törekénységét (ausztráliai tapasztalatain, de másokat is sorolhatott vol-

na), nevezetesen, hogy *a változó politikai konjunktúra – viszonylag rövid távon is – képes meglehetősen erősséggel mindkét irányba kilendíteni a diákok érdeklődését.* A kritikai szociológia és a baloldali kurzusok „együtt járása” is csupán sztochasztikus kapcsolatot mutat. Következésképpen egy dolog a politikai kurzusok változása, vagy akár egy-egy kurzus természetének időközi módosulása, és más a mindenkori szociológia válaszadó képessége a felmerülő társadalmi problémákra. Néha nehéz eldönteni, hogy melyik teljesítménye a gyengébb, amiből az is következik, hogy *a szociológiának gyakorlati nincs kellő alapja a hiteles, szakmailag kellően megalapozott társadalomkritika megfogalmazására.* Ezt viszont már a diákok is észreveszik (következésképpen elfordulnak tőle), ami ugyancsak szükséges, de nem elégséges indikátora a helyzet megítélésének.

A rövid távú, tehát a zömében politikai konjunktúra mentén megjelenő változások mellett célszerű figyelembe venni az „ideológiai ingajaratot” mint szükségszerűen újratermelő komponenset. Nemcsak a gazdaságnak van Kondratyev-, tehát hosszú távú ciklusa, hanem a versengő ideológiáknak is, hiszen időről időre változik a domináns ideológiai értékrend. *Egy-egy hosszabb időszak után bekövetkező váltások során a domináns, tehát „nyertes” pozícióba kerülő politikai és ideológiai értékrend szinte „mindent visz”, következképpen „túlnyeri” a versenyt.* A nagy hevületben – a rendcsinálás során – olyan értékeket is kidob a „hajóból”, amelyeket nem kellene, és mindez a későbbiekben, hanyatlásának idején egy-egy szöveget jelent a „koporsójában”, tehát szükségszerűen visszaüt.

Ehhez képest viszonylag kicsi a súlya annak a szerző által megfogalmazott törekvésnek, mely szerint: „Kettős veszéllyel kell szembenéznünk: nem tudunk elegendő számú diákot magunkhoz vonzani, és egyre kevésbé valószínű, hogy a szociológia képes még a radikális társadalmi reform forгатókönyveit felvázolni [...] Ez az, amit a szociológia »politikai válságnak« nevezek, ez a mi politikai válságunk” (Szelényi 2016: 120).

Mindehhez csupán annyit fűzünk, hogy a radikális társadalmi forгатókönyvek felvázolása nem csupán elhatározás kérdése, és ráadásul nem elégségesek a radikális társadalomelméletek sem, amelyekből „jelzős társadalommagyarázatok” néven meglehetősen sok jelent meg az utóbbi évtizedekben. Ezekről utólag kiderült, hogy gyenge vagy semmilyen empirikus alapokkal nem rendelkeztek. A király meztelenségét a diákok is hamar észrevették, ezért érthetően „új királyok” felé próbáltak fordulni.

A módszertani válságról

A fentiekben már érintettük is a szerző által tárgyalt módszertani válság egyik pontját, nevezetesen az elméletek empirikus és módszertani megalapozottságát. E tekintetben tiszteletre méltó és hiteles beismerésnek tekinthetjük a következőket:

Legfőbb módszerünk a *véletlen mintákon alapuló survey-módszer* volt, amivel egészen meglepő sikereket értünk el. Ha mintánkat kellő körültekintéssel választottuk ki, viszonylag *kevés (néhány száz) válaszadó megkérdezésével* is előre tudtuk jelezni akár egy százmillió népszerű választási magatartását is. Ez iszonyatosan nagy teljesítmény, és borzasztó mértékben meg is növelte tudásunkat a társadalmi, politikai és a gazdasági folyamatokról. Ennek ellenére egyetlen árva centivel sem vitt bennünket közelebb az oksági hipotézisek ellenőrzéséhez (Szelényi 2016: 121).

Nos, ilyen – viszonylag kis mintákra alapozott – álsikerektől hemzseg a társadalomkutatás egésze, tehát nem csupán a szociológia. Ám miután a szerző vérbeli empirista (is), nem veszi rossz néven, ha azt is megemlítjük, hogy nem minden survey volt hasztalan bizonyos oksági hipotézisek ellenőrzéséhez, és itt elsősorban a több ezres, sőt több tízezres nagymintás felvételekre gondolunk, ami kétségtelen, hogy többnyire csak a Statisztikai Hivatalokban fordul elő.⁴ (Önmagában természetesen a nagyminta sem ad garanciát az oksági összefüggések tesztelésére.) Ugyanakkor tény, hogy ezek a nagymintás társadalomstatisztikai/makroszociológiai felvételek csak elvétve kapcsolódtak össze célzottabb oksági hipotézisek tesztelésére alkalmas, elmélyültebb szociológiai adatgyűjtésekkel. Úgy véljük, hogy *alapvetően csak a makro-, illetve a mikroszociológiai megközelítési módok együttes alkalmazása révén lehet igazán nagy ívű kutatási koncepciókat megvalósítani, különben a szerző által számon kért különféle oksági hipotézisek ellenőrzésére egyszerűen nincs vagy minimális a lehetőség.*

Szakmai minőségügyi protokollok, illetve a minőségügyi audit hiánya az empirikus kutatásokban

A módszertani problémákhoz viszonylag szorosan kapcsolódik a szakmai minőségügyi protokollok hiánya. Hipotézisünk szerint a gyakorlatban csak részleges minőségügyi protokollok érvényesülnek, elsősorban azért, mert a megfigyelés, mérés és értékelés rendszerében legfeljebb a mérés szakaszában jelenik meg az egyes módszertani lépések konzekvens átgondolása, illetve rögzítése. E rendszer alkalmazása (és maga a kutatás is) célfüggő, ezért ebből a szempontból nézve aggályosnak tekinthető, amikor a kutatási cél pontos definiálása csak részlegesen valósul meg. Emiatt maga a megfigyelés, mérés és értékelés rendszere is csak részleges lehet. Jellemző, hogy a kutatás érdemi koncepciója, a hipotézisek csak utólag kerülnek megfogalmazásra, gyakori az elméleti-konceptcionális, a módszertani, valamint empirikus apparátus konzisztenciájának a hiánya stb., amelyben jelentős szerepet játszik az, hogy a kutatások zöme pályázati források alapján készül. E körülmény – az időkorlátok miatt – nem teszi lehetővé a kutatások megfelelő előkészítését.

Mindez a *kutatásmódszertan elméletének és gyakorlatának a disszonanciájához vezethet.* Az egyik vezető kutató ezzel kapcsolatosan úgy fogalmazott, hogy „az egyetemen az »elmélet« szellemében oktattunk, a gyakorlatban azonban – a pályázati rendszer időnyomása miatt – ennek alkalmazására nincs lehetőség”⁵

A kutatások intézményi háttere. A pályázati rendszerek „fogságában”

E ponton elérkeztünk a válság folyamatos újratermelődésében egyik fontos szerepet játszó kérdéshez, amely a *szociológiai kutatások intézményi hátterével kapcsolatos.* Egy másik ko-

⁴ A szerző hosszú évtizedeken keresztül a hazai KSH Társadalomstatisztikai főosztályán dolgozott, és számos több tízezres, tehát nagymintás rétegződés- és mobilitás-, életmód-időmérleg vizsgálat, valamint más társadalomstatisztikai/makroszociológiai vizsgálatok lebonyolításában, illetve azok eredményeinek elemzésében vett részt.

⁵ Személyes közlés.

rábbi írásunkban (Harcsa 2014) a nem megfelelő tudományszervezési gyakorlat problémáira hívtuk fel a figyelmet, amely egyik alapvető oka annak, hogy az említett makro-, illetve mikroszemléletű megközelítés nem tud a társadalomkutatás „bevett” gyakorlatává válni⁶. Ennek lényege az, hogy megfelelő állami támogatás nélkül a kétféle megközelítési mód egymással összekapcsolt alkalmazására kicsi az esély.

Az állami támogatásnak két alapgondolása lehetséges: az egyik a kutatóintézetek „általános” célú, a másik a célzott támogatása, amely döntően a pályázati keretek között jelenik meg. Nézetünk szerint csak a kétféle forma harmonikus egyensúlya járhat kellő eredményre. Ha a pályázati forma válik dominánssá – mint az utóbbi egy-két évtizedben –, akkor ennek következményeként: (1) az intézményi rendszer instabillá válhat, (2) ellehetetlenülnek a hosszabb időtávot átfogó kutatások, továbbá az elmélyült témagondozás. Azt lehet tehát mondani, hogy a kutatások a pályázati rendszer „fogságában” pályázatfüggővé váltak. E körülmény meghatározó szerepet játszik például abban is, hogy a szociológia elkerüli a nagy társadalmi kérdések beható vizsgálatát, hiszen ezt csak stabil intézményi háttér mellett lehet végezni. Ráadásul az aktuális kormányzatok rendre „átszervezik” a kutatási intézményeket, amelyek ily módon érthetően nincsenek abban a helyzetben, hogy a tudományos igényeknek kellően megfelelhessenek.

A releváns társadalomképek hiánya

Már a bevezetőben is említettük a *releváns, empirikus alapokra is támaszkodó társadalomképek hiányát*. A korábbi társadalmi tagolódással kapcsolatos írások és diskurzusok kapcsán is felmerült a kérdés, hogy vajon a szociológia vagy szélesebb értelemben a társadalomtudomány rendelkezik-e kellően releváns társadalomképekkel, illetve ezzel összefüggésben a társadalmi tagolódást illetően rendelkezünk-e kellően releváns értelmezési keretekkel? A társadalomképekkel kapcsolatosan a többes szám használatát illetően nincs konszenzus, ugyanis vannak, akik éppen az egységes társadalomkép hiányát kérik számon, ami nem igazán egyeztethető össze az értékluralizmussal, illetve az abból fakadó párhuzamos társadalomképek jelenlétével. A párhuzamos társadalomképek eleve felkínálják a lehetőséget a párhuzamos konstrukciók kialakítására.

6 Úgy véljük, hogy egy olyan jelentőségű témakört, mint a magyar társadalom tagolódása, nem lehet egy vagy néhány kutató relatíve izolált keretek közötti munkásságára építeni. Ezek – a témakör komplexitása miatt – szükségszerűen parciális jellegűek lehetnek, ennek következtében azt lehet mondani, hogy a témakör gondozása méltatlan helyzetbe került. Volt olyan időszak – és itt elsősorban a 70-es évek vége, 80-as évek első felére gondolunk –, amikor az MTA koordinálása mellett országos kiemelésű kutatási főirány keretében folytak a koncepcionális alapokon kidolgozott munkálatok. Célszerű lenne a korábbi tudományszervezési tapasztalatok tanulságait felhasználva elindítani egy koncentráltabb keretek közötti témagondozást, amely az intézményes műhelyközi kapcsolatok rendszerében megeremthetné részben az interdiszciplináris megközelítés alkalmazását, részben pedig megfelelő koncepcionális alapokra helyezné a jelenlegi szétszórt kutatásokat.

A témakör jelentősége messze túlnő a tudományos kereteken, hiszen a társadalompolitikai döntés-előkészítés is az alapvetően szétszórtan és ad hoc módon keletkező, egymással nem igazán harmonizált kutatási eredményekre tud támaszkodni, ami a döntések hatékonyságát eleve kétségessé teszi. Továbbá a megfelelő ismeretek hiánya miatt a nemzeti önismeret is szükségszerűen csak hézagos lehet” (Harcsa 2015.: 232).

Az utóbbi évtizedekben számos társadalomelmélet látott napvilágot, amelyeket „diagnosztikus céllal megfogalmazott társadalomfogalmaknak is tekinthetünk”⁷: például az „ipari”, „modern”, „posztmodern”, „tudás(alapú)”, „hálózati”, „információs”, „kockázat-”, „multiopciós”, „élménytársadalom” stb. *E jelzős társadalomelméletek közös vonása, hogy mindegyik egy-egy sajátos társadalomképhez, illetve értékrendhez köthető, továbbá, hogy mindegyik szükségszerűen egy leegyszerűsített társadalomképet próbál egészként venni.* Értéktrendje válogatja, hogy az adott elméleten belül mely értékek kerülnek előtérbe és melyek háttérbe.

Érdemes még megemlíteni azt az *utóbbi időszakban megfigyelhető felfogást, amely a big data által kínált lehetőségeket meghatározónak véli a szociológia empirikus alapjainak megújítása szempontjából.* Vitatatlan, hogy bizonyos részletproblémák feltárásában új eszközöket nyújthat, azonban miután a társadalom működésének átfogó megértésében ezen információforrás is alapvetően a „hogyan?” kérdések megválaszolásához tud hozzájárulni, ezért az oksági magyarázatokat illetően szerepe csak viszonylag szerény lehet. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy inkább csak a fogyasztói társadalom működésének bizonyos szegmenseire vonatkozóan adhat értékes információkat.

A „szociológia elméleti válsága”

A szerző tudatosan leszűkítve, alapvetően csak az egyetemi oktató szemszögéből nézi és értelmezi az elméleti válságot, amit a tőle vett alábbi idézet is jól érzékeltet.

Mostanra még szűkebb körű az egyetértés arról, mi a szociológia. Reménytelennek tűnik meghatározni fő elméleti témáit, amit néhány interdiszciplináris program csak tovább bővített:

De ha valamennyit bevonjuk a szociológiába, azzal szinte teljességgel elhalványítjuk szakmánk határait. Tanulságos az összehasonlítás a közgazdaságtannal, és bizonyos mértékig a politológiával is. Úgy tűnik, a közgazdászok megtalálták a választ a kérdésre, hogy mi alkotja szakmájuk elméleti alapjait. Majd⁷ minden közgazdász, akit ismerek (és gyakorlatilag valamennyi közgazdaságtan tanszék az Egyesült Államokban és jobbra Európában is), egyetérteni látszik abban, hogy miért kell a hallgatóinak elsőként a mikroökonómia alapelveit megtanulniuk, és hogy a makroökonómia alapelvei miért maradhatnak későbbre (Szelényi 2016: 122).

Az idézett állásponttal kapcsolatosan megjegyzéseink a következők:

1. az elméleti válság ennél szélesebb tartományban jelenik meg, amelynek gyökere egészen a társadalomelméletek megszületésének alapjaihoz nyúlik vissza, nevezetesen – többek között – ahhoz, hogy ezen elméletek mögül többnyire hiányzik a – már említett – releváns, empirikusan is alátámasztott társadalomkép;
2. lehetséges, hogy a tematikai sokszínűség az egyetemi oktatás megtervezése szempontjából gondot okoz, ám *a nagyobb problémát abban látjuk, hogy a sokszínűség jegyében megszületett tudományterületek többnyire a belterjesség jegyében látnak napvilágot, érdemi kritikai értékelés nélkül.* A fő gond tehát mondanivalójuk érvényessége, valamint annak tisztázása, hogy az adott terület miként kapcsolódik a nagy „társadalmi egész” egy-egy eleméhez. A premodern korban leginkább a polihisztor jellegű megkö-

7 A meghatározást Éber Márk Árontól vettem kölcsön.

zelítés kínált ehhez kellő eszközöket, a mai korban pedig az interdiszciplinaritás, amely azonban a korábbi korokkal ellentétben ma már nem igazán vagy csak nagyon szűk korlátok között művelhető egyéni vagy akár szűkebb műhelykeretek között;

3. a közgazdaságtani oktatásban használt standard „sillabuszok” elterjedt használata – az oktatás szempontjából – feltehetően racionális, ám a „gyakorlati haszon” szempontjából nem biztos, hogy hatékony megoldás, ugyanis ezen „sillabuszok” társadalmi relevanciája gyakorta ingatag lábakon áll. Következésképpen alapvetően csak a szakterület „művi” koherenciájának erősítését szolgálja.

További „rejtett” válságjelek

Jelen írás nem vállalkozik arra, hogy a szociológia válságjeleiről teljes képet adjon, ám az eddigiek kiegészítéseként néhány továbbira hívja fel a figyelmet.

1. *A szociológia mint „válságszakma”*. Bizonyos fokig a szerző által említett „hármás válság” következményének tekinthetjük a szociológusok egy részét érintő „megélhetési válságot”. Ezalatt azt értjük, hogy az egyetemi tanár időnként a saját bőrén érezheti, hogy válságszakmában dolgozik, hiszen amikor a diákok szociológia iránti érdeklensége miatt feleslegessé válhatnak a szociológia tanszékek státusai, akkor más megélhetési lehetőség után kell néznie. Kétségtelen, hogy ez a jelenség Magyarországon még a kezdeti stádiumban van, ám idő kérdése, hogy ez mikor erősödik fel.

A szociológiát hallgatók esetében viszont rögtön az egyetem elvégzése után jelentkezik az elhelyezkedési probléma, számukra a munkaerőpiac érthetően nem kínál kellő számú munkahelyet. Mindkét esetben a piaci rendszer mond ítéletet a szociológia teljesítményéről, illetve az itt szerzett ismeretekről. Azt lehet tehát mondani, hogy a rendszer egyre inkább válságszakmának tekint a szociológus végzettséget.

2. *Szakmai minőségügyi protokollok, illetve minőségügyi audit hiánya az empirikus kutatásokban*. Hipotézisünk szerint a gyakorlatban csak részleges minőségügyi protokollok érvényesülnek, elsősorban azért, mert a megfigyelés, mérés és értékelés rendszerében legfeljebb a mérés szakaszában jelenik meg az egyes módszertani lépések konzekvens átgondolása, illetve rögzítése. E rendszer alkalmazása (és maga a kutatás is) célfüggő, ezért ebből a szempontból nézve aggályosnak tekinthető, amikor a kutatási cél pontos definiálása csak részlegesen valósul meg. Emiatt maga a megfigyelés, mérés és értékelés rendszere is csak részleges lehet. Jellemző, hogy a kutatás érdemi koncepciója, a hipotézisek csak utólag kerülnek megfogalmazásra, gyakori az elméleti-koncepcionális, a módszertani, valamint az empirikus apparátus konzisztenciájának a hiánya stb., amelyben jelentős szerepet játszik az, hogy a kutatások zöme pályázati források alapján készül. E körülmény – az időkorlátok miatt – nem teszi lehetővé a kutatások megfelelő előkészítését.

3. *A hazai közlési piac elhagyása*. Egyre gyakoribb, hogy a kutatók jelentős része úgy érzi, a hazai szakmai kör túl szűk ahhoz, hogy kutatási eredményeiket idehaza jelentessék meg. Úgy vélik, hogy csupán néhány kolléga számára nem érdemes írni, ezért előnyben részesítik a külföldi lehetőségeket. E mögött az húzódik meg, hogy szinte áttekinthetetlenül paralizálódott a szociológia egésze (is), ami gyakorta az „apró kérdések” vizsgálatával párosul. Ily módon érthetőnek tűnik, hogy az érintettek nagyobb szakmai kört szeretnének megcélozni.

Minek a válságról van szó? „Kinek fáj” a szociológia válsága?

Tény, hogy szociológusként nem feltétlenül kell a „más háza táján sepregetni”, ám éppen a társadalomtudományok nagyobb kohéziója érdekében nem csukhatjuk be kölcsönösen a szemünket egymás problémái, pontosabban a közös problémák láttán.

Miért kell ezt hangsúlyozni? A válasz egy része éppen a szerző látletében rejtőzik, amely jól érzékelteti, hogy a szociológusok többnyire a közgazdaságtan gyenge módszereit (pl. racionális döntések imitálása laboratóriumi körülmények között) vették át, miközben nagyon kevés közgazdász – Thomas Piketty, Joseph Stiglitz a kivételek – alkalmazta a szociológia erősségét, a reflexivitást. Mi tekinthető közös problémának? *Közös probléma az említett tudományágakban jellemző gyenge reflexivitás, ami teljesítményük relevanciáját, társadalmi hasznosíthatóságát alaposan megkérdőjelezi.*

Visszatérve a közgazdaságtan két kivételt jelentő alakjára, elmondható, hogy a társadalmak működéséről készített diagnózisuk ugyan megrengette egy időre a közgazdászokat, de amint a rengés valamennyire lecsillapodott, szinte visszaállt az a „rend” (koherens logikai rend), amelynek csapdájában folyamatosan léteznek. A csapda kialakításában jelentős e tudományág képviselőinek a szerepe, akik körében – a szociológusokhoz hasonlóan – nem hagyott mély nyomot Stiglitz és szerzőtársainak az ajánlása.⁸

Az adott helyzetben nem véletlen Stiglitznek a következő megállapítása:

A közgazdaságtan szaktudományból a szabadpiaci kapitalizmus törzsszurkolójává vált – ez az eltolódás pedig sokkal nagyobb mérvű, mint a közgazdászok gondolni szeretik. (...) [Amióta a köz] gazdaságtanról azt mondják, hogy képes pontos előrejelzéseket tenni, a neoklasszikus közgazdaságtudomány számos kulcsfontosságú előrejelzése vallott kudarcot...] (Stiglitz 2010: 238, 241).

A szakma kellően „bünteti” is az ilyen és hasonló mondásai miatt, amit Szelényi Iván úgy jellemezett, hogy Stiglitzet a New York Egyetemen talán még tanársegédnek se alkalmaznák.

A fenti megállapítást azért tehettem meg Stiglitz, mert azon kevés közgazdászok közé tartozik, akik felismerték a tudományág reflexivitásának hiányát. Ám látni kell Stiglitz megállapításának a korlátait is, pontosabban annak érvényességi határait. Javasatai alapvetően a fennálló rendszer megreformálását szolgálták, ami egyúttal azt is jelentette, hogy kritikája és javasolatai alapvetően a rendszeren belül maradtak. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy javasolatainak megvalósítására valójában nem igazán létezik automatizmus, a rendszer nem annyira „tanuló rendszer”, mint amennyire azt sokan vélik. Pontosabban a *rendszer tanulása, amit reflexivitásnak is nevezhetünk, meglehetősen sztochasztikus módon alakul, és inkább csak hosszú távon lehet annak irányát megsejteni.*

Ebből az is következik, hogy a rendszer koherenciája is sztochasztikusan alakul, és ezen belül az egyes szereplők (alrendszer) önálló mozgástere viszonylag kicsi, szigetszerű működésre legfeljebb „kegyelmi időszakban” van lehetőség. *A társadalomtudományok szemszögéből nézve mindez azt jelenti, hogy választás előtt állnak, vagy a rendszer keretein belül, vagy azon kívül keresik a megoldásokat, netalán a kettőt megpróbálják kombinálni.* A kom-

⁸ A magyar szociológiában is született néhány méltató írás, azonban úgy tűnik, hogy Stiglitzék hiába intézték felhívásukat a kormányokhoz és a társadalomkutatókhoz, mert mára legfeljebb hivatkozásként maradtak meg a mű ajánlái, illetve gondolatai. A rendszer jobbítását, reformálását szolgáló ajánlások túl radikálisnak tűnnek.

munizmus eszmerendszerét kialakító gondolkodók a rendszer keretein kívül keresték a megoldásokat, ismert eredménnyel.

E történelmi tapasztalatot is figyelembe véve nem lehet rossz néven venni a jóhiszemű közgazdászoktól, hogy – plurális értékrend „ide vagy oda” – a társadalomnak (leginkább többségének) „itt és most kell megélnie”, és ennek jegyében tényként elfogadják a gazdasági (profit-) szempontok primátusát. Ebben a helyzetben a rendszer keretei között maradnak a tudomány eszközeivel való jobbítási törekvések. E mögött alapvetően az a megfontolás húzódik meg, hogy „mindig volt valahogy”, az ember kreatív lény, és ezért bíznak abban, hogy a felmerülő problémák előbb-utóbb megoldódnak, éppen a tudományos előrehaladásnak köszönhetően. Úgy vélik, hogy a természeti környezettel és erőforrásokkal való – rendszerkereteken belüli – „gazdálkodás” pedig végül is biztosítja majd a hosszú távú fenntarthatóságot. Azt lehet tehát mondani, hogy társadalmi bázisát, valamint tudományos és ideológiai háttérét tekintve viszonylag biztos „fedezékben” éli túl válságait a kapitalizmus. *Ebben a megközelítésben a gazdasági, pénzügyi válságok a rendszer természetes velejárói, hasonlóan az élővilágban megfigyelhető betegségekhez.* Ezenközben a rendszer fenntartói mély megértést tanúsítanak a társadalmi egyenlőtlenségek, benne a szegénység mérséklése iránt, sőt különböző globális programok születnek ennek jegyében.

A rendszer (globálkapitalizmus), illetve az aktuális politikai kurzus kritikájának árnyalt kezelése

Érthető, hogy a radikális szociológusokat a fenti körülmény nem nyugtatja meg, szerepük szerint kritizálják a rendszert és az éppen uralmon levő politikai kurzust. Ez önmagában helyes, azonban *gyakori, hogy e kritikában keveredik a rendszer,- illetve a kurzuskritika.* A problémák relatíve külön kezelése azért lenne fontos, mert nem lehet igazán hiteles az olyan kritika, amely nem tudja elkülöníteni a kettőt. Kétségtelen, hogy van egy olyan tartomány, amelyen belül nehéz elkülöníteni a kétféle oksági háttérrel, tehát ezt figyelembe kell venni. Számon lehet ugyan kérni az aktuális kurzuson (államon) azokat a problémákat, amelyek az a rendszer keretein belül nem tud megoldani, de ez a törekvés egy idő után szükségszerűen kifulladás.

A társadalomkritika kellő árnyaltsággal való használatát illetően érdemes megemlíteni Szalai Erzsébet (2016) nemrég megjelent írását, amely felhívja a figyelmet az aktuális kurzusra, illetve a rendszerre irányuló kritika különbségére. Ennek kapcsán a tőke azon képességét hangsúlyozza, amely szerint az képes a „kormányok és a médiumok háta mögé elrejtőzni [...], ezért a médiák hathatós közreműködésével atomjaira szakadt társadalom mindenkori dühe a mindenkori kormányok és a mögöttük álló, hatalmon levő pártok ellen irányul, velük szemben artikulálódik” (Szalai 2016: 122). Ennek kapcsán azonban hangsúlyozni kell a „jobbra, illetve balra húzó” szociológia felelősségét is, hiszen bizonyos esetekben éppen az „irányzatos” szociológiák adják a muníciót a médiák számára.

Kérdés továbbá, hogy a „megfigyelők és reflektálók”, tehát a társadalomkutatók szempontjából miként lehet viszonyulni az ily módon fennálló helyzethez? Vannak-e kellően megalapozott szempontrendszerek és alapelvek, amelyek mentén a társadalomkutatók „szígetszerűen”, relatíve „független” pozícióban képesek elfogadható önreflexióra, illetve képe-

sek reflektív módon a társadalom működésének vizsgálatára, továbbá elégséges-e, ha mindez csupán a szociológiára szorítkozik?

A kettős mérce veszélye

Az „irányzatos”, tehát a jobbra, illetve balra húzó szociológiák kurzuskritikája esetében fennáll a kettős mérce használatának a veszélye. A társadalomtörténeti tapasztalat azt mutatja, hogy az adott kurzus időszakában a szembenálló szociológiai irányzat sokkal élesebb kritikát gyakorol vele szemben, mint amikor a számára szimpatikus politikai kurzus van hatalmon. Ez utóbbi esetben gyakorta csorbul a kritika éle, ami a közvélemény szemében felveti a kettős mérce használatának a gyanúját.

Miért fontos erre felhívni a figyelmet? Elsősorban azért, mert joggal feltételezhető, hogy a Szelényi Iván által is érzékelt presztízsvesztés mögött e tényezőnek is számottevő szerepe lehet. E gyakorlat ugyanis érezhető hitelvesztéssel járhat, következésképpen nagyon keskeny az az ösvény, amelyen az „irányzatos” szociológiák kellő egyensúlyt tartva egyrészt hitelesen meg tudják tartani sajátos értékrendjüket, másrészt pedig elkerülik a kettős mérce alkalmazását.

Alternatív társadalomkép, alternatív fejlődési modell

Mintegy fél évszázada kezdődött el a *fenntartható fejlődés társadalmi modelljét* kínáló eszmerendszer kialakítása, amely radikalizmusa miatt inkább a rendszeren kívül, mint belül keresi a megoldásokat. Ennek térhódításában nemcsak az eszmerendszer viszonylagos kidolgozatlansága játszik szerepet, hanem az is, hogy a kapitalizmus „menedékének” is tekinthető jóléti állam még mindig elégséges komfortot tud nyújtani a társadalom többségének, ezért érthető, hogy az emberek nagy része nem akarja „leváltani” a rendszert, következésképpen nincs igazán tömegbázisa ez utóbbi fejlődési modellnek.

Mindezt figyelembe véve úgy véljük, hogy a szociológia részéről meglehetősen elhanyagolt a fenntartható fejlődés eszmerendzere, amely hasznos támpontokat kínál az alternatív társadalomképek vízióinak felvázolásához. Sőt, a társadalmi fenntarthatóság kérdéseiben e terület egyre többet merít a szociológiai kutatások tapasztalataiból, azokat szervesen beépíti a modellbe. A társadalmi fenntarthatóság érdekében kiemelt problémaként kezeli a szegénység újratermelődésével, a javak igazságosabb elosztásával, a jólét tágabb értelmezésével stb. kapcsolatos kérdéseket.

A fentiek jobb megértése érdekében *abból az alapvetésből célszerű kiindulni, hogy a társadalmi fejlődés értelmezésével és mérésével kapcsolatos kérdések vizsgálata mögött mindig értékválasztáson nyugvó elméleti alapvetések húzódnak meg.* Az értékválasztások pedig – pozitív és negatív irányban egyaránt – a vizsgált társadalom és gazdaság működésével hozhatók összefüggésbe. Idézzük *Bródy Andrást*, aki ezt írja: „A mérés és a megfigyelés mindig valamilyen elméletet tételez fel a háttérben. A megfigyelés eredménye, illetve a mért érték csak ezen elmélet alapján értelmezhető” (Bródy 1990: 521).

Alapvetésként kezeljük, hogy a világról alkotott elképzelés mindig meghatározza a részletkérdéseket is. Egy olyan világban, amelyben a legfőbb érték az anyagi jólét, értelemszerű-

en a gazdasági növekedés a legfontosabb, következésképpen az azt mérő mutatószám kerül az érdeklődés középpontjába. Ha viszont a szabadidő vagy a környezet a legértékesebb jószág, minden figyelem és törekvés ezek jobbítására irányulna. Ezek a példák egyúttal azt is illusztrálják, hogy a társadalmi fejlődést különböző értékekre lehet „kihegyezni”, amiből az is következik, hogy egy-egy érték túlsúlya törvénytzerűen az egyensúlytalanság, szélső esetben a fenntarthatatlanság állapotához vezet.

Alternatív társadalomképek nélkül a reflexivitás szükségszerűen „féloldalas” lehet, hiszen ezek hiányában mihez képest minősíti a szociológus a fennálló rendszer problémáit? Legfeljebb a rendszer működési logikájához viszonyítva, amely szükséges, de nem elégséges feltétele a reflexivitásnak.

A különféle társadalomképeket, illetve az ezek mögött meghúzódó értékeket nem célszerű egymást kizáró alternatívákként kezelni, sokkal inkább a különböző értékrendszerek harmonikus együttélése lehet a jövő útja (Harcsa 2011). Alapvető kérdés tehát, hogy a létező többféle értékrend miként képes kiegyensúlyozottan együtt élni a hosszú távú fenntarthatóság érdekében. Ebből a szempontból nézve azt kell eldönteni, hogy

- több vagy kevesebb piac,
- több vagy kevesebb állami szerep,
- több vagy kevesebb civilpartnerség,
- több vagy kevesebb fenntartható környezetre van-e szükség.

A rész és a teljesség szintjén nem a részértékrendeken belüli egyensúly áll a középpontban, hanem az, hogy ezen részértékrendek kölcsönös függésükben miként tudják saját fontossági sorrendjüket érvényesíteni oly módon, hogy a többi értékrendé ne sérüljön erőteljesen. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a globalizáció egyensúlya szükségszerűen törekeny, de nem mindegy, hogy a törekenységet a kölcsönös összefüggések rendszerében vagy csupán egy-egy értékrend keretein belül kezeljük. Jó példa erre a jelenlegi, változó erősségű világválság, amelynek kezelési módját mindeddig az uralkodó piaci értékrend rövid távú szempontjai határozták meg.

Mihez kellene visszatérni?

Az alcímbe feltett kérdésre a szerző zárszóként megfogalmazott válasza a következő volt:

Miért ne térnénk vissza a klasszikus marxi és weberi hagyományhoz, amely a szociológia valódi, nagy kérdéseit vetette fel és a maga reflexív és értelmező módján komoly kihívást intézett a közgazdaságtan (és az akkoriban születő politológia) felé? Miért ne legyen ez egy balra húzó, kritikai, neoklasszikus szociológia? (Szelényi 2016: 126).

E programadó felhívásnak is tekinthető válasz kapcsán fontosnak véljük megjegyezni, hogy ha ez a „balra húzó” szociológusoknak szól, akkor – követve a hagyományos ideológiai leosztás gondolatát – érthető. Ám a dolgok érdemi részét tekintve több, kételyeket is felvető kérdés vetődik fel.

A „balra húzás” prioritásának a hangsúlyozása vajon nem ad-e újabb löketet a már említett ideológiai ingajáratnak? Miért gondoljuk azt, hogy elsődlegesen a baloldali értékek

mentén lehet a társadalom működéséről releváns ismereteket és magyarázatot adni? Milyen viszonyban van e gondolkodás a viszonylag általánosan elfogadott értékluralizmussal?

Úgy véljük, hogy a társadalomkutató esetében számottevő szakmai kockázattal jár, ha ideológiai szempontból szimpátiája és empátiája egy irányba húz. Ugyanakkor természetesen lehet tekinteni, ha a társadalomkutató szakmai szimpátiája jobbra vagy balra húz, a fontos az, hogy tisztában legyen az értékrendszere által kijelölt korlátokkal. *A világ kerek egész, benne többféle értékrend viaskodik egymással, és a világot nem lehet egyetlen, domináns értékrend alapján kellően megismerni, hiszen ezek mentén többféle valóság van.* Jó lenne, ha az ideológiai „kétosztató” szakmai tagoltsággal párhuzamosan kialakulna egy jelző nélküli, tehát valamennyi értékrend mentén tájékozódó kutatói habitus.

Hogyan tovább?

Jelen írás a szociológia bizonyos problémáinak kíván nyilvánosságot adni, amely problémákat célszerű lenne komolyan venni, már csak az „írastudók” jól felfogott önérdéke miatt is, akiknek a szakmai hitelessége forog kockán. Úgy véljük, hogy a *válságjelek/problémák elmélyült vizsgálata akkor járhat kellő eredménnyel, ha bizonyos alapelvek és szempontok mentén kerül sor a szisztematikus önreflexióra.* Ennek keretében azt is tisztázni kell, hogy melyek azok a problémák, amelyek a társadalomtudományok egészére vagy meghatározott csoportjára, és melyek azok, amelyek a szociológiára jellemzőek.

Úgy véljük, hogy a továbblépés érdekében csokorba kellene gyűjteni egy lehetséges önvizsgálat szempontjait és alapelveit, amelyről nyilvános szakmai diskurzust kellene folytatni. A különböző szinteken jelentkező tünetegyüttesek és a vélhető okok számbavétele már önmagában is interdiszciplináris jellegű vállalkozás. Jelen írás szerzője e „csokor” összeállításához kívánt hozzájárulni.

A rendszerszemlélet jegyében az alapvetések sorában az elsők között célszerű szerepeltetni a globálkapitalizmus, benne az egyes társadalmak fejlődésére vonatkozó, jövőbeli víziók megfogalmazását, amelyeket kellően átgondolt jelen- és múltképekre kell alapozni. Ez egyszerre nyújt viszonyítási és értelmezési keretet, valamint bizonyos fogódzókat, sőt adott esetben iránytűt. E viszonyítási kereten belül fontos sarokpont az írás címében is jelzett, társadalomtörténeti távlatokban megjelenő „ideológiai ingajarat”, amely a nagy értékrendszerek változásával jár együtt. Számos jel utal arra, hogy a szociológia esetében észlelt ideológiai ingajarat csupán lenyomata a világban végbemenő változásoknak. Ennek felismerése fontos, de legalább ennyire aktuális kérdés, hogy mit tehet a szociológia ebben a helyzetben? Sodródik a folyamatok tengerében, ami természetes, de nem mindegy, hogy sodrás közben képes-e megtartani megfigyelői és helyzetmagyarázó szerepét. E szerep ellátása komoly felelősséget jelent a szociológustársadalom számára, és a jövő kérdése, hogy ennek mennyiben tud majd megfelelni.

* * *

Utószó a vita után

A témáról 2016. november 8-án rendezett vita során a hozzászólók szavakban ugyan egyetértettek abban, hogy a vitát célszerű lenne folytatni, azonban az utólagos megkeresések alapján kiderült, hogy e mögött nincs érdemi „fedezet”. Megkockáztatható, hogy nincs igazán igény a szakmában az elmélyült önreflexióra. Ez nem zárja ki, hogy zárványszerűen – itt-ott – ne lennének erre vonatkozó törekvések.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy – a társadalomtudományok számos területéhez hasonlóan – a belterjességet nagyon kevesen kívánják meghaladni, és ha erre vonatkozó némi igény meg is jelenik, akkor az elhal az egyéb elfoglaltságok árnyékában. Az ily módon kialakult helyzethez hozzájárul a viszonylag instabil intézményi háttér és a pályázati rendszereknek a tudomány stabilitását végképp aláásó szerepe, amely abból adódik, hogy a kutatáshoz szükséges források zöme egyre inkább ezekre az *ad hoc* lehetőségekre szorítkozik. Ez alapján pedig nem lehet a nagy társadalmi kérdések hosszabb távú kutatását érdemben előkészíteni és megvalósítani, illetve e témákat stabilan gondozni. Marad a „kiskérdésekre” való fókuszálás, valamint az a törekvés, hogy örüljünk annak, ha a jelenlegi helyzetet fenn tudjuk tartani. Csak reméljük, hogy eme pesszimisztikus következtetésre az élet előbb-utóbb rácsafol.

Hivatkozott irodalom

- Bródy András (1990): Mennyi az ennyi? Bevezetés a gazdasági mérés elméletébe. *Közgazdasági Szemle* 37(5): 521–537.
- Éber Márk Áron (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához.* (Doktori értekezés.) Budapest: ELTE TáTK. Interneten: http://tatk.elte.hu/file/dissz_2013_EberMarkAron.pdf.
- Harcza István (2011): Gondolatok a társadalmi fejlődés méréséről. *Statistikai Szemle* 89(10–11): 1081–1097. Interneten: <http://peripato.tatk.elte.hu/csatletoltes.26>.
- Harcza István (2015): Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: *Megkülönböztetett különbségek* című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika* (92–93): 231–245.
- Harcza István (2016): Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata Néhány alapvetés és kulcskérdés az alternatív megközelítés jegyében. *Replika* (96–97): 173–187.
- Szalai Erzsébet (2016): A hatalom metamorfózisai. *Replika* (98): 121–140.
- Szelényi Iván (2016): A szociológia hármas válsága. *szocio.hu* 6(1): 118–126. Interneten: http://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf.